

2. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи. Записки детского психиатра. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.
3. Гатина С.В., Пивоварова Е.В., Сафронова Е.В., Семенович А.В., Серова Л.И. Схема нейропсихологического обследования детей. – М.: Медицина, 1998. – 134 с.
4. Гиперактивность и дефицит внимания у детей / Под ред. А.М. Максимова. – Ростов н/Д.: Феникс, 2006. – 224 с.
5. Дробинский А.О. Синдром гиперактивности с дефицитом внимания // Дефектология. – №1. – 1999. – С. 31-36.
6. Лебединский В.В. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция / В.В. Лебединский, О.С. Никольская, Е.Р. Баенская, М.М. Либлинг. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 53 с.
7. Маценко В.М. Индивидуальный розвиток дитини. – К.: Главник, 2007. – 128 с.

The article states the excuses of arising and correction the hyperactive behaviour and attention shortage by the children under school age.

Key words: hyperactivity, child, shortage, attention, behaviour.

Отримано: 5.03.2010

УДК 159.923.2

Л.М. Співак

Проблема співвідношення між феноменами “національна самосвідомість” та “етнічна самосвідомість” у психології

У статті проаналізовано основні теоретичні підходи до визначення понять “національна самосвідомість” та “етнічна самосвідомість” у психологічній науці.

Ключові слова: національна самосвідомість, етнічна самосвідомість, нація, етнос, національна ідентичність, етнічна ідентичність.

В статье проанализированы основные теоретические подходы к определению понятий “национальное самосознание” и “этническое самосознание” в психологической науке.

Ключевые слова: национальное самосознание, этническое самосознание, нация, этнос, национальная идентичность, этническая идентичность.

В умовах розвитку сучасної Української держави одним з загальних завдань виступає консолідація української нації. Розв’язання цього завдання є неможливим без розробки концептуальних і прикладних аспектів національної самосвідомості у психологічній науці. Більшість науковців й дотепер неоднозначно трактують такі значущі для сучасної національної психології поняття, як “національна самосвідомість”, “національна ідентичність” і т. ін.; досить часто змішуючи чи ототожнюючи ці поняття з іншими етнопсихологічними термінами: “етнічна самосвідомість”, “етнічна ідентичність” і т. ін.

Національна психологія як галузь соціальної психології чи розділ етнопсихології з’явилась нещодавно. Предметом вивчення національної психології, на думку А.С. Бароніна, є національно-психологічні особливості народів, тобто їх психічний стан [3]. Однак, на нашу думку, в цьому визначенні також мають місце термінологічні неточності, змішування та ототожнення понять, що ще раз вказує на потребу в їх чіткому розмежуванні. Адже мова повинна йти про націю як об’єкт вивчення, а не про народ.

У зв’язку із вищезгаданим, російські дослідниці Г.М. Андреева та Т.Г. Стефаненко слушно зазначають, що в науці немає єдності у термінологічному питанні. Так, існує багато різноманітних поглядів на значення поняття “етнос”, що призводить до його неоднозначності. Більшість науковців досліджують психологічні характеристики у зв’язку з культурою, а не з етносом.

Г.М. Андреева вказує на те, що “поняття “психологічний склад нації” є досить складним для операційного визначення. Тому в етнопсихології здійснено не одну спробу відшукати такі еквіваленти до цього поняття, які були б найбільш прийнятними для їх використання в емпіричних дослідженнях. В якості синоніма до поняття “психологічний склад нації” вживаються поняття “національний характер”, “національна самосвідомість” чи просто “національна психологія”. Однак, введення великої кількості таких понять не вирішує проблеми і лише вносить термінологічні розбіжності, яких не можна допустити” [1, с. 220].

Відсутність єдності у розумінні понять “етнос” і “нація” призводить до деякої неоднозначності у визначенні феноменів “етнічна самосвідомість”, “національна самосвідомість”, “етнічна ідентичність”, “національна ідентичність” та ін.

Щоб глибше розібратися в сутності національної самосвідомості, національної ідентичності, національного характеру та інших понять

національної психології, відокремити їх від відповідних етнопсихологічних феноменів, що й виступає метою нашої наукової статті, проаналізуємо основні теоретичні підходи до їх визначення, що представлені роботами А.С. Бароніна, А.М. Березіна, М.Й. Боришевського, Ю.В. Бромлея, Н.О. Євдокимової, В.С. Мухіної, А.А. Налчаджяна, Е.Д. Сміта, Г.У. Солдатової, Т.Г. Стефаненко, О.В. Шевченко та ін.

Деякі психологічні аспекти національного та етнічного розкрито у дослідженнях відомого радянського етнографа Ю.В. Бромлея. Для обґрунтування феноменів “етнічна самосвідомість”, “національна самосвідомість” і відмінностей між ними дослідник звертається до сутності понять “етнос” та “нація”. Для визначення поняття “етнос” він використовує географічні та соціальні характеристики. Етнос – це стійка сукупність людей, які проживають на певній території, що склалася історично. Представники етносу вирізняються загальними, відносно стабільними особливостями психіки, культури і мови. Прикладом етносу виступає нація як економічна та соціальна спільність людей. У зв’язку з означеним вище, Ю.В. Бромлей під етнічною самосвідомістю розуміє усвідомлення етносом власної єдності та відмінностей від інших подібних сукупностей людей. У визначенні національної самосвідомості представлено три основні компоненти: 1) когнітивний; 2) диференціюючий (чи ідентичність); 3) ціннісний. До національної самосвідомості дослідник відносить: 1) уявлення певної національності про неї саму (когнітивний); 2) уявлення національності про її належність (диференціюючий або ідентичність); 3) усвідомлені інтереси, ціннісні орієнтації та настанови щодо інших національностей (ціннісний) [6; 7].

Таким чином, Ю.В. Бромлей звертає увагу на те, що поняття “нація” є похідним і набагато вужчим від поняття “етнос”. Водночас, структура національної самосвідомості може узагальнено представляти і структуру етнічної самосвідомості. Тобто, суттєвих відмінностей у визначенні дослідником етнічної та національної самосвідомості ми не помітили.

Розглянемо основні підходи до визначення феноменів “національна самосвідомість” та “етнічна самосвідомість” у психологічній науці.

Етнопсихологи А.С. Баронін, А.А. Налчаджян, Т.Г. Стефаненко та ін. вслід за етнографами і етнологами спершу розкривають сутність понять “етнос”, “народ” і “нація”, і лише згодом – сутність відповідних психологічних феноменів.

Вітчизняний дослідник А.С. Баронін дотримується думки про те, що народність і нація є видами етнічної спільності (етносу), яка

являє собою вид стійкого соціального угруповання людей, виникнення якого зумовлено історичною детермінантою. Водночас, нація розглядається як найвища форма етнічної спільності. Порівняно з етносом, нація має інший рівень соціально-економічного розвитку. Якщо внутрішня структура етносу ґрунтується на родинних зв’язках, то внутрішня структура нації – на соціальному принципі. Націю визначає наявність такої сукупності основних ознак: спільність території, економічного життя, мови, матеріальної та духовної культури, етнічної самосвідомості.

За А.С. Бароніним, національна самосвідомість – це “відносно стійка, усвідомлена, що переживається як неповторна, система уявлень індивіда про себе як про представника певної нації” [Б2, с. 78].

Етнічна самосвідомість виникає в результаті існування протиставлення етнічної групи оточуючому світу. Порівняно з національною самосвідомістю, яка може існувати лише в усвідомленому вигляді, етнічна самосвідомість існує як в усвідомленому, так і в неусвідомленому видах. Одним із проявів етнічної самосвідомості виступає усвідомлення людиною себе як суб’єкта етнічної спільності [Там само], тобто етнічна ідентичність.

Отже, А.С. Баронін розрізняє поняття “етнічна самосвідомість” і “національна самосвідомість” за ознакою усвідомлення, за змістовним наповненням згідно з розкритими вище поняттями “етнос” і “нація”.

Зарубіжний науковець А.А. Налчаджян також вважає, що не кожний етнос є нацією. Етнос може вважатися народом, якщо він має власну єдину батьківщину – національну територію. За певних умов: наявності спільних органів самоуправління та спільної території, тобто в єдиній державі; наявності емоційних взаємозв’язків, однієї мови, спільного культурного спадку, віри у спільне походження, етнос перетворюється в націю.

Отже, нація виступає найвищою формою розвитку етносу.

Однак, диференціюючи етнос і націю, дослідник визначає лише етнічну самосвідомість. Він виокремлює етнічну самосвідомість на рівні особистості (тобто на індивідуальному рівні) та на рівні усього етносу (тобто на колективному рівні). Етнічна самосвідомість (чи етнічна “Я-концепція” за А.А. Налчаджяном) на особистісному рівні розкривається за допомогою етнічного “Я-образу”, до складу якого входять: уявлення індивіда про себе як про представника певного етносу; уявлення людини про які-небудь фізичні та психічні якості, які є спільними для усіх представників цього етносу; уявлення про деякі спільні культурні ознаки свого етносу – національна мова,

історія, походження, певні звички і цінності, загальнонаціональні символи; позитивна психічна ідентифікація зі своєю спільністю. Етнічна самосвідомість на рівні усього етносу, яку дослідник також характеризує за допомогою етнічного “Я-образу”, є системою загальних уявлень щодо власної етнічної групи, її походження, особливостей культури та психічного складу, що є у більшості членів цього етносу [12].

Російська вчена Т.Г. Стефаненко вважає, що поняття “етнос” слід використовувати у значеннях “народ”, “національна спільність”. Під поняттям “етнос” вона розуміє групу людей, які усвідомлюють себе його представниками на основі таких природних і стійких етнодиференціюючих ознак: мова, релігія, норми і цінності, уявлення про батьківщину, народне мистецтво, історична пам’ять, міф про спільних предків і т. ін. Зауважимо, що саме в цьому визначенні “етносу” чітко простежується його психологічний аспект, що виявляється в етнічній ідентичності та самоідентичності.

Етнопсихолог зазначає, що етнічна ідентичність є результатом когнітивного та емоційного усвідомлення людиною себе в якості представника певного етносу. Ідентичність відображає рівень ототожнення індивіда з своїм етносом і рівень його відмінності від інших етносів. Так, Т.Г. Стефаненко вказує: “доцільним є розгляд етнічної ідентичності як переживання взаємин “Я” та етнічного середовища – власного ототожнення з однією етнічною спільністю і відокремлення від інших” [17, с. 240].

В етнічній ідентичності дослідницею вирізняється два рівні: свідоме та несвідоме. Т.Г. Стефаненко зауважує, що до етнічної ідентичності, окрім усвідомлення, відносяться “сприймання, розуміння, оцінювання переживання своєї належності до етнічної спільності” [16, с. 14].

Водночас, Г.У. Солдатова вказує на значущість емоційного компонента етнічної ідентичності. Вона відзначає: “Гідність, гордість, образи, страхи виступають важливими критеріями міжетнічного порівняння. Ці почуття ґрунтуються на глибокому емоційному зв’язку з етнічною спільністю і моральних зобов’язаннях щодо неї, які формуються в процесі соціалізації індивіда” [15, с. 49].

Український науковець М.Й. Боришевський вбачає багато спільного у національному та етнічному. В зв’язку з цим, вчений визначає феномен “національної самосвідомості” як “усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільності та оцінку себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної

спільноти, її самореалізації як суб’єкта соціальної дійсності” [5, с. 138]. У цьому визначенні чітко представлено такі компоненти самосвідомості: ідентичність і оцінний.

Російська дослідниця В.С. Мухіна вважає, що серед компонентів етнічної самосвідомості необхідно виокремити споконвічну культуру, ціннісні орієнтації етносу і т. ін. [10].

Вивчаючи психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості, сучасний український дослідник А.М. Березін також не розмежовує психологію етнічного та національного. Він зазначає: “Усвідомлення себе представником і носієм таких етнокультурних проявів і складає психологічну сутність національної, етнонаціональної самосвідомості ...” [4, с. 4].

А.М. Березін вказує на те, що національна самосвідомість виступає результатом діяльності свідомості, природи людини, її психофізіологічної реальності, узагальнюючою психологічною ознакою якої є тип традиційності як форми, способу етнокультурного буття; тоді як інтегральним виявом ментальності є життєве психічне настановлення. На думку дослідника, важливою передумовою самореалізації особистості виступає її прагнення до самоідентифікації з нацією, утвердження самоцінності історичної пам’яті, вибудова на її засадах аксіологічної системи [Там само]. Отже, науковець не вбачає значної різниці між психологією національного та етнічного, використовуючи поняття “етнонаціональна самосвідомість”.

Дотримуючись структурного підходу, українська дослідниця Н.О. Євдокимова у результаті проведеного теоретичного аналізу робить спробу визначення національної самосвідомості на індивідуальному рівні. На її думку, національна самосвідомість – це “особлива динамічна якість особистості, яка полягає в усвідомленні особистістю своєї національної належності, специфічних рис нації (що відрізняють її від інших націй), її історичного минулого, сучасного і майбутнього, ставлення до цінностей, які нація напрацювала у процесі розвитку; у готовності підпорядковувати особисті інтереси інтересам нації; відповідальності за збереження і розвиток культурно-історичних надбань; повазі у ставленні до представників інших націй; у самореалізації особистості як суб’єкта соціальної дійсності, відображає її позицію в державотворчих процесах” [8, с. 6].

У поданому визначенні автор, як і інші дослідники, виокремлює такі структурні складові національної самосвідомості: національна ідентичність, національні цінності, ставлення до національного тощо. Тобто, феномен “національної самосвідомості” розглядається Н.О. Євдокимовою з урахуванням його психологічної структури та

сутності поняття “нація”, що є схожим до розуміння цього поняття А.С. Бароніним.

Найбільш повно психологічний смисл феномена “національна самосвідомість” розкриває таке його визначення: національна самосвідомість – це сукупність поглядів, знань, оцінок, ідеалів, що відображають специфічний зміст, рівень і особливості уявлень представників національної спільноти про минуле, сучасне і майбутнє свого розвитку, про місце і призначення серед інших спільнот, а також характер взаємовідносин з ними. Національна самосвідомість відображає ступінь засвоєння елементів загальнонаціональної свідомості окремими представниками нації. Усвідомлення особистістю себе як представника певної національності відбувається на двох рівнях: 1) низькому (досить часто підсвідомому) – емоційно відчужене співпереживання власної єдності з іншими представниками етнічної спільноти (етнічна ідентичність); та 2) високому – раціональне, глибоке усвідомлення національної належності (національна ідентичність). Важливим психологічним механізмом формування національної самосвідомості виступає рефлексія. Розвиток національної самосвідомості передбачає появу таких національних почуттів: почуття любові до своєї Батьківщини, свого народу, національної культури і рідної мови; почуття причетності до долі свого народу, своєї країни; почуття національної гордості чи національного невдоволення; готовності й волі до здійснення національної мети. Отже, національна самосвідомість – це самоусвідомлення та самооцінювання власного “Я” як представника певної національності, свідомого та активного виразника національних інтересів, невід’ємної частки свого народу, його національного духу і долі [13].

Слід відзначити, що таке розуміння феномена “національна самосвідомість” є найбільш близьким до визначення поняття “самосвідомість” у психологічній науці [2] та повною мірою відображає сутність поняття “нація” за визначенням А.С. Бароніна, яке, на нашу думку, найбільш точно розкриває його значення.

Узагальнюючи розглянуті вище погляди, зазначимо, що основним компонентом національної чи етнічної самосвідомості науковці називають національну або етнічну ідентичність, відповідно.

Відомий етнограф Ю.В. Бромлей визначає національну ідентифікацію як уявлення людини про типові характеристики своєї спільноти, її якості як цілого – автостереотипи [6; 7], що розглядаються як думки, судження, оцінки, що стосуються власної етнічної (чи національної) спільноти, і зазвичай мають комплекс позитивних

оцінок. Виникнення автостереотипів пов’язано з розвитком етнічної (або національної) самосвідомості та усвідомленням належності до певної етнічної (чи національної) групи, що виявляється у формуванні почуття “Ми”.

Звернувшись до визначення Е.Д. Смідом поняття “нація”, можна зробити висновок про зміст поняття “національної ідентичності”. На думку науковця, нація – це сукупність людей, які вирізняються своєю назвою, власною історичною територією, спільними міфами, історичною пам’яттю, спільною масовою громадською культурою, спільною економікою, однаковими для всіх юридичними правами і обов’язками. Національна ідентичність – це усвідомлення індивідом власної належності до такої сукупності людей, що мають перераховані вище характеристики [14].

До структури національної ідентичності М. Барретт відносить два компоненти: 1) когнітивний; 2) афективний. Зміст когнітивного компонента складають: знання про існування національної групи, знання про національну територію, символіку, звичаї, традиції, історичні події та героїв, віднесення себе до даної національної групи; приписування представникам своєї національної групи спільності походження, загальної спорідненості, типових якостей та віра в наявність взаємозв’язку із своєю національною групою. Афективний компонент національної ідентичності утворюють ступінь прихильності та її суб’єктивна актуальність. Ступінь прихильності до національної ідентичності виявляється у значущості належності індивіда до певної національної групи, почуття належності до даної національної групи, почуття щодо проживання на даній території. До афективного компонента національної ідентичності відносяться такі почуття: національна гордість чи сором, національна самоповага чи зневага та ін. [18].

Е.Д. Смідт виокремлює колективний та індивідуальний аспекти національної ідентичності. Колективна національна ідентичність може пов’язуватись з поняттям “роду”, чи з поняттям “території” або з соціоекономічними характеристиками [14]. М. Барретт виділяє національний рівень ідентифікації, у якому міститься два компоненти: 1) етнічність; 2) національність [18].

Описаний вище підхід щодо компонентів національного рівня ідентифікації є свідченням того, наскільки тісно переплітаються між собою психологія національного та етнічного, що призводить до змішування понять “національна ідентичність” та “етнічна ідентичність”. Так, С. Кисельов [9] і Л. Нагорна [11], слушно зазначають, що незважаючи на складність понять “нація” та “етнос”, а також співпадання у виняткових випадках національної та етнічної

ідентичності, такі поняття не можна ототожнювати. Водночас, С. Кисельов звертає увагу на те, що поняття “національності” визначалось через поняття “етнічного походження” у колишньому Радянському Союзі. Схожої думки дотримується Т.Г. Стефаненко, зауважуючи, що етнічна ідентичність є найбільш доступною формою соціальної ідентичності в Росії: для більшості людей найпростішим є самоотожнення з “народом”, оскільки радянська паспортна система перетворила “національність” в расову категорію, що визначається по “крові” (за походженням батьків). Зазвичай, поняття “національність” ототожнюється з поняттям “громадянство” [17].

Під поняттям “національна ідентичність” ми розуміємо усвідомлення людиною власної належності до певної нації, що має свою назву, власну історичну територію, спільні міфи, історичну пам’ять, спільну масову громадську культуру, свою мову, спільну економіку, однакові для всіх юридичні права та обов’язки. Етнічна ідентичність, яка існує в усвідомленому та неусвідомленому видах, розглядається як усвідомлення індивідом своєї належності до певної етнічної спільності за етнодиференціюючими ознаками (за Т.Г. Стефаненко). В національній та етнічній ідентичності виокремлюються когнітивний і емоційний компоненти.

Різноманіття представлених поглядів у психологічних і етнографічних дослідженнях зумовлює потребу в глибокому теоретичному та експериментальному вивченні психології національного, що й виступить предметом наших подальших наукових пошуків.

Список використаних джерел

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 375 с.
2. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. — 672 с.
3. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. — Киев: Тандем, 2000. — 264 с.
4. Березін А.М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / А.М. Березін. — К., 2002. — 208 с.
5. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / М.Й. Боришевський // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. — С. 138–144.

6. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. — М.: Наука, 1983. — 412 с.
7. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография / Ю.В. Бромлей. — М.: Наука, 1973. — 283 с.
8. Євдокимова Н.О. Участь у скаутському русі як психологічна умова розвитку національної самосвідомості підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Н.О. Євдокимова. — К., 2005. — 19 с.
9. Кисельов С. Національна ідентичність українців // Політичний менеджмент. — 2003. — № 2. — С. 31-40.
10. Мухина В.С. Этническое самосознание в контексте межэтнических отношений / В.С. Мухина // Психология сегодня. Ежегодник. — М., 1996. — Том 2. Выпуск 1. — 253 с.
11. Нагорна Л. Поняття “національна ідентичність” і “національна ідея” в українському термінологічному просторі // Політичний менеджмент. — 2003. — № 2. — С. 14-30.
12. Налчаджян А.А. Этнопсихология / А.А. Налчаджян. — 2-е изд. — СПб.: Питер, 2004. — 381 с.: ил.
13. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна. — К.: Генеза, 1997. — 400 с.
14. Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Е.Д. Сміт. — К.: Основи, 1994. — 223 с.
15. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. — М.: Смысл, 1998. — 389 с.
16. Стефаненко Т. Г. Социальная психология этнической идентичности: автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора психол. наук: спец. 19.00.05 “Социальная психология” / Т.Г. Стефаненко — М., 1999. — 14 с.
17. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. 4-е изд., испр. и доп. — М.: Аспект Пресс, 2008. — 368 с.
18. Barret (1996). English children’s acquisition of a European identity. In: Breakwell, G. & Lyons, E (Eds) changing European identities: Social-psychological Analyses of Social Change. Oxford Pergamon Press. — 454 p.

In this article analyzes the main theoretical approaches to the definition of the phenomenon of “national consciousness” and “ethnic consciousness” in psychological science.

Keywords: national consciousness, ethnic consciousness, Ethnic Group, Nation, national identity, ethnic identity.

Отримано: 18.03.2010